

Procureur-Generaal

HOGE RAAD *der Nederlanden*

President

- Aan de Minister van Justitie
Postbus 20301
2500 EH 's-Gravenhage

's-Gravenhage
11 november 1997
No. 265/97/SM/MS

Mevrouw de Minister,

Inleiding

(1) Bij aan de president van de Hoge Raad en aan de procureur-generaal gerichte brieven van 16 juni 1997 hebt U aan de Hoge Raad, waaronder hierna ook de procureur-generaal zal worden begrepen, gevraagd om op grondslag van art. 22 RO zijn opvatting mede te delen over het in die brieven nader omschreven voorlopige kabinetsstandpunt over het onderwerp "constitutionele toetsing".

(2) Zoals U in deze brieven in herinnering hebt gebracht, hebben de Hoge Raad en de procureur-generaal bij brief van 31 oktober 1991 aan Uw toenmalige ambtsvoorganger reeds een uitvoerig gemotiveerd advies over dit onderwerp uitgebracht (advies nr.96). De Hoge Raad is van mening dat de situatie zich sedert dit recente vorige advies niet wezenlijk heeft gewijzigd. De Hoge Raad stelt dan ook voorop dat hij - na hernieuwd intern beraad - blijft bij de uitkomsten van advies nr.96.

(3) De conclusies van dit advies (waarvan een kopie aan deze brief is gehecht en dat daarvan deel uitmaakt) komen op het volgende neer:

(A) Het toetsingsverbod dient slechts te worden opgeheven voor een aantal in Hoofdstuk I van het advies nr.96 met name vermelde grondrechten.

Het huidige kabinetsstandpunt stemt met deze conclusie van advies nr.96 overeen, zij het dat kleine verschillen bestaan met betrekking tot de aangewezen grondrechten.

(B) Invoering van een dwingend stelsel van toetsing bij wege van prejudiciële beslissing verdient geen aanbeveling.

Het huidige kabinetsstandpunt wijkt van deze conclusie af, houdt immers in dat de Hoge Raad bij wege van prejudiciële beslissing uitspraak doet over de grondwettigheid van een wet in formele zin.

(C) Toetsing van een formele wet aan de Grondwet dient te geschieden zoals thans de toetsing aan internationale verdragen plaatsvindt, dat wil zeggen dat iedere rechter een oordeel over eventuele strijdigheid kan geven.

In het voorgaande ligt besloten dat het huidige kabinetsstandpunt ook van deze conclusie afwijkt.

(4) Sedert advies nr.96 is de wetenschappelijke discussie over het onderwerp constitutionele toetsing voortgegaan. De Hoge Raad ziet hierin aanleiding om ter aanvulling van dat advies uit 1991 nog een aantal opmerkingen te maken, die hierna zullen worden gerangschikt overeenkomstig de in dat advies gevolgde indeling in hoofdstukken. Daarbij zal de meeste aandacht worden besteed aan de figuur van de prejudiciële beslissing, ten aanzien waarvan de Hoge Raad, ook na hernieuwde overweging in het licht van voormelde discussies, van het kabinetsstandpunt meent te moeten afwijken.

Hoofdstuk I

(5) In hoofdstuk I van zijn advies nr.96 heeft de Hoge Raad in 1991 vooral op twee aspecten nadruk gelegd.

(6) In de eerste plaats op het belang van de individuele burger bij de bescherming die hij juist aan een grondrecht kan ontlennen, zoals dit belang tot uiting komt in de vlucht die de rechtspraak op dit terrein reeds in 1991 had genomen met betrekking tot op verdragen stoelende grondrechten. Gesignaleerd werd dat in de periode 1985-1989 op dit terrein tussen de 400 en 500 uitspraken, grotendeels van de Hoge Raad, zijn gepubliceerd. Daaraan kan thans worden toegevoegd dat dit aantal in de periode 1990-1994 tussen de 500 en 600 heeft bedragen en in de periode 1995-1996 ongeveer 200. Daarbij komen dan nog de zaken waarin een beroep is gedaan op in de Grondwet gewaarborgde grondrechten in gevallen waarin het niet ging om toetsing van een formele wet, maar om toetsing van lagere wetgeving. De conclusie moet zijn dat de *behoefte aan toetsing* sedert 1991 nóg duidelijker naar voren is gekomen.

(7) Het tweede aspect waarop de Hoge Raad in 1991 de aandacht heeft gevestigd, is dat toetsing van de formele wet in de praktijk moeilijk anders kan geschieden dan in de vorm van een samenspel tussen wetgever en rechter, waarbij de taak van de laatste onontbeerlijk is omdat de aard van de materie meebrengt dat ten tijde van de totstandkoming van de wet zelden volledig kan worden overzien op welke punten die wet in de toekomst mogelijk-kerwijs met een grondrecht in botsing zal komen. De ervaring met de op verdragen berustende grondrechten leert dat het in de praktijk weinig voorkomt dat een rechter vaststelt dat een formele wet in strijd komt met een grondrecht op een punt waarvan blijkt dat het bij de totstandkoming van die wet onder ogen is gezien. De ervaring sindsdien heeft een en ander alleen nog bevestigd.

Wel komt het intussen steeds vaker voor dat aanpassing van de wet aan de verdragsgrondrechten door de wetgever

zelf onder ogen wordt gezien. Zoals in de opmerkingen bij Hoofdstuk III nog aan de orde zal komen, pleegt de rechtspraak zich ook na 1991 reeds in de fase van voorbereiding van dergelijke wetgeving te onthouden van beslissingen die dergelijke wetgeving kunnen doorkruisen door te oordelen dat het zoeken van oplossingen hier de rechtsvormende taak van de rechter te buiten gaat.

(8) Zoals reeds in §3 aangestipt, stemt het huidige kabinetsstandpunt in zoverre overeen met het advies van de Hoge Raad van 1991 dat ook het kabinet meent dat constitutionele toetsing enkel mogelijk moet zijn aan bepalingen die voorkomen op een in de Grondwet zelf opgenomen, uitputtende lijst van met name genoemde grondrechtbepalingen. Het valt evenwel op dat de lijsten van het advies van 1991 en van het huidige kabinetsstandpunt op enkele punten van elkaar afwijken zonder dat de redenen daarvan duidelijk zijn. In het onderhavige stadium volstaat de Hoge Raad met de volgende opmerkingen.

(a) Met opneming van de artikelen die in het kabinetsstandpunt wel, maar in het advies uit 1991 niet vermeld zijn, kan de Hoge Raad zich thans verenigen.

(b) Niet duidelijk is waarom in het kabinetsstandpunt art. 3 is weggelaten, nu deze bepaling kan worden gezien als een uitwerking van het wel opgenomen art. 1 en zij voorts correspondeert met het verdragsgrondrecht, vervat in art. 25 onder c IVBPR.

(c) Bij de art. 6, 7, 9 en 10 verwijst het kabinetsstandpunt, anders dan het advies van 1991, niet naar die artikelen in hun geheel, maar slechts naar het eerste lid daarvan en een enkele keer tevens naar bepaalde andere leden. Dit behoeft niet op een materieel verschil te wijzen, als men ervan uitgaat dat het grondrecht waaraan getoetst dient te worden, telkens in het eerste lid is opgenomen en dat de volgende leden slechts aan de orde komen, als het gaat om de geoorloofdheid van een bepaalde in de wet neergelegde beperking, waarvan de rechter dan onder ogen zal moeten zien of die beperking in het licht van de strekking van het

grondrecht en het doel van de beperking - kort gezegd - als "proportioneel" kan worden gezien. In die gedachtegang, waarin het aankomt op de vraag of het eerste lid geschonden is, kan inderdaad veelal met het noemen van dat lid worden volstaan. Niettemin zou de lijst van het kabinetsstandpunt op dit punt soms tot misverstand kunnen leiden. Zo lijkt rechtstreekse toetsing aan de tweede zin van het niet opgenomen art. 7 lid 2 voor de hand te liggen.

(d) Volgens het kabinetsstandpunt dient niet alleen art. 23 lid 2 opgenomen te worden, maar ook de leden 3, 5 en 6, tweede volzin, van dat artikel. Daarvan uitgaande is moeilijk te begrijpen waarom niet ook de tweede zin van lid 4 is opgenomen.

(9) Zowel in het advies van de Raad van State (No.W03.91.0613) naar aanleiding van het kabinetsstandpunt uit 1991, als in nadien verschenen literatuur is de gedachte naar voren gekomen dat het toelaten van rechterlijke toetsing aan de op de lijst voorkomende grondrechten een onderzoek nodig maakt naar de vraag of de desbetreffende bepalingen voldoende op een dergelijke toetsing zijn toegesneden. Naar de mening van de Hoge Raad spreekt het vanzelf dat bij de grondwetswijziging die voor het invoeren van rechterlijke toetsing nodig is, ook dit aspect onder ogen zal worden gezien. Opmerking verdient daarbij wel dat lagere wetgeving reeds thans aan de Grondwet kan worden getoetst en dat daarbij tot nu toe niet is gebleken van moeilijkheden op grond van een onvoldoende daarop toegesneden zijn van de constitutionele grondrechten.

(10) De Hoge Raad deelt niet de vrees van hen die menen dat toetsing aan de nationale grondrechten naast de reeds mogelijke toetsing aan in verdragen als het EVRM gewaarborgde grondrechten de internationale rechtseenheid, die met de betrokken verdragen wordt beoogd, in gevaar zou kunnen brengen.

In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat de verdragen waarom het hier gaat, slechts in zoverre internationale rechtseenheid beogen dat zij een *minimum* standaard voorschrijven.

Zij laten de deelnemende staten vrij intern een hogere standaard te hanteren en impliceren veelal dat een verdere verwezenlijking van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden dan in die verdragen neergelegd wenselijk is.

Voorts moet ook in dit verband eraan worden herinnerd dat toetsing aan de nationale grondrechten reeds thans regelmatig plaatsvindt, zij het enkel voor wat betreft lagere wetgeving. Gevaar als hier bedoeld brengt dit niet mee. Veeleer is het omgekeerde proces te verwachten, nl. dat de rechter, die immers met beide groepen grondrechten, vaak in één procedure, te maken zal krijgen, de nationale grondrechten, die sinds de Grondwet van 1983 in belangrijke mate op de verdragsgrondrechten voortbouwen, zoveel mogelijk ten minste overeenkomstig de verdragsgrondrechten zal uitleggen, hetgeen de internationale rechtseenheid juist zal bevorderen.

-*-

Hoofdstuk II

(11) In hoofdstuk II van zijn advies nr.96 heeft de Hoge Raad uitvoerig uiteengezet op welke praktische gronden een toetsing bij wege van een dwingend voorgeschreven prejudiciële procedure naar zijn mening geen aanbeveling verdient. Nu ook het huidige kabinet voorkeur voor een zodanige procedure blijkt te hebben, meent de Hoge Raad op de bezwaren daartegen verder te moeten ingaan. Daarvoor is te meer reden omdat het huidige kabinetsstandpunt op een belangrijk punt verschilt van het standpunt waarop het advies van 1991 betrekking had.

In 1991 hield het kabinetsstandpunt in dat een *geconcentreerde* toetsing bij wege van prejudiciële beslissing zou moeten worden ingevoerd *zowel* voor de toetsing aan verdragen *als* voor de toetsing aan de Grondwet. Een belangrijk argument daarvoor was dat het onwenselijk is voor beide, in de praktijk, in het bijzonder voor wat betreft de grondrechten, nauw samenhangende toetsingsgronden verschillende stelsels te laten gelden. Het huidige kabi-

netsstandpunt rept niet langer van de toetsing aan verdragen en aanvaardt dusdoende klaarblijkelijk dat dáárvoor het stelsel van *gespreide* toetsing zal (blijven) gelden. Het huidige kabinetsstandpunt heeft derhalve tot consequentie dat een wezenlijk verschil in stelsel, dat in 1991 nog - naar de mening van de Hoge Raad terecht - onwenselijk werd geacht, thans door het kabinet op de koop toe wordt genomen.

Zoals ook het advies van 1991 doet, moet in dit verband worden onderstreept dat het inmiddels geheel ingeburgerde stelsel van gespreide toetsing aan verdragen en in het bijzonder aan verdragsgrondrechten in de praktijk bevredigend werkt. Bovendien pleit vóór dit stelsel het belangrijke argument dat dit het beste past bij de aard van de grondrechten als middel tot rechtsbescherming van de burger. Deze rechtsbescherming kan immers het best worden verwezenlijkt, wanneer zij zonder vertraging kan worden verleend door elke rechter aan wie een zaak wordt voorgelegd waarin aan die rechtsbescherming behoefte blijkt te bestaan. Daarbij moet worden bedacht dat, gelet op de aantallen zaken betreffende grondrechten waarvan hiervoor (§8) melding is gemaakt, ermee rekening moet worden gehouden dat een daarvoor voorgeschreven prejudiciële procedure zich gemakkelijk tot een belangrijke bron van vertraging kan ontwikkelen.

(12) Het in §11 aangestipte bezwaar tegen een verschil in stelsel voor wat betreft rechterlijke toetsing aan in de grondwet en aan in verdragen neergelegde grondrechten is slechts een bijzonder aspect van een *algemeen* bezwaar tegen een dwingend voorgeschreven prejudiciële procedure, nl. dat een dergelijke procedure leidt tot een gesplitste beoordeling van hetgeen voor de beslissing van de hoofdzaak van belang is, terwijl het in de praktijk doorgaans gaat om onderling samenhangende feitelijke stellingen en rechtsvragen, waarvan een gesplitste beoordeling niet goed mogelijk is en daarom tot fricties leidt. Dit algemene bezwaar tegen het prejudiciële stelsel manifesteert zich nog op tal van andere punten. De

Hoge Raad volstaat hier - ten dele op het voetspoor van zijn advies van 1991 - met het volgende.

(a) Het pleegt in de praktijk te gaan om een feitelijke schending van een grondrecht ter rechtvaardiging waarvan een beroep op een formele wet wordt gedaan. De beoordeling daarvan is sterk gebonden aan een beoordeling van deze feitelijke situatie, omdat het springende punt pleegt te zijn of *in het gegeven geval* het effect van die wet bij afweging tegen het door het grondrecht beschermde belang, als proportioneel kan worden beschouwd. Het gaat doorgaans dus niet om een abstracte toetsing, maar om een beoordeling van een concrete inmenging. Het is ook wenselijk dat in de rechtspraak daarop de nadruk ligt, omdat de gevolgen aldus minder ingrijpend zijn. Maar een afsplitsing van de constitutionele vraag door middel van een prejudiciële procedure dwingt juist in de richting van een abstracte beoordeling.

(b) Het kan zich gemakkelijk voordoen dat in één procedure zowel de grondwettigheid van een formele wet, als die van al of niet daarop steunende lagere regelgeving aan de orde komt. Voor deze laatste toetsing geldt het gespreide stelsel. Dat brengt mee dat een identieke vraag van uitleg van de Grondwet in één geding bij twee rechters komt. Ook dit is een onwenselijke splitsing van wat tezamen hoort. Een verwarrend aspect is daarbij nog dat art.IVA van de Overgangs- en slotbepalingen eerste en tweede tranche Abw de toetsing van lagere wetgeving aan - onder meer - de Grondwet voor de daar bedoelde gevallen bij de bestuursrechter lijkt te brengen en dat wel in een gespreid stelsel. Blijkens de brief van 13 mei 1997 van de minister van justitie aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, is overigens onzeker, wanneer deze regeling in werking zal treden.

(c) De vraag of er strijd met een grondrecht is, roept vaak onmiddellijk de volgende vraag op of het de rechtsvormende taak van de rechter niet te buiten gaat om zelf een oplossing te bedenken voor wat dan wel heeft te gelden. Het is wenselijk om beide

vragen in onderling verband te beantwoorden. Toetsing in het kader van een prejudicieel stelsel werkt evenwel in de hand dat deze laatste vraag gemakkelijk buiten de gezichtskring van de Hoge Raad kan komen te liggen. Voor een antwoord op de vraag welke oplossingen denkbaar zijn en welke repercussies van die oplossingen kunnen worden verwacht, zal vaak een beoordeling van de zaak in zijn geheel nodig zijn, na een mede daarop betrokken debat van partijen.

(d) Voorts is er een belangrijk processueel aspect: het door elkaar lopen van de vragen die via een prejudiciële procedure, en vragen die via een cassatieprocedure aan de HR kunnen worden voorgelegd. Indien de HR al een prejudicieel oordeel heeft gegeven in een bepaalde feitelijke context, kunnen wanneer in die zaak later beroep in cassatie wordt ingesteld, zeer wel nieuwe gezichtspunten aan de orde komen, die een ander licht werpen zowel op de feiten (die aangevuld of gewijzigd kunnen worden in appel of op losse schroeven gezet via motiveringsklachten in cassatie), als op de uitleg van de ingeroepen formele wet (nieuwe informatie over de maatschappelijke gevolgen van die uitleg), alsook op de uitleg van de ingeroepen grondwetsbepaling (bijv. omdat deze teruggaat op een verdragsbepaling en het EHRM inmiddels tot een nieuwe uitleg van deze verdragsbepaling is gekomen). Het lijkt niet goed aanvaardbaar dat de Hoge Raad dan aan zijn prejudiciële antwoord, gegeven op grondslag van een aanzienlijk beperktere discussie, gebonden zou zijn.

(e) Tenslotte valt erop te wijzen dat een groeiend deel van de wetgeving strekt tot uitvoering van EG-voorschriften, die op hun beurt internationale grondrechten in acht hebben te nemen. Naar zich laat aanzien zal onder de werking van het Verdrag van Amsterdam het aantal grondrechtgevoelige EG-bepalingen alleen maar toenemen. In procedures waarin dergelijke wetgeving aan de orde is, kan het zich daardoor gemakkelijk voordoen dat hetzelfde geschilpunt zowel noopt tot toetsing aan de Grondwet als tot uitleg van de desbetreffende EG-voorschriften, hetgeen dan aanleiding

geeft tot een - in het kader van eenvormige Benelux-wetgeving al onwenselijk gebleken - opeenstapeling van verscheidene prejudiciële procedures.

(13) De Hoge Raad veronderstelt dat aan de voorkeur van het huidige kabinet evenals aan het kabinetsstandpunt van 1991 vooral de gedachte ten grondslag ligt dat door een dwingend voorgeschreven prejudiciële procedure eerder definitief zekerheid over de geldigheid van de formele wet kan worden verkregen. Aan de juistheid van deze gedachte kan evenwel ernstig worden getwijfeld. Ter nadere onderbouwing van deze stelling kan, ten dele op het voetspoor van het advies van 1991, op het volgende worden gewezen:

(a) Het stellen van prejudiciële vragen leidt in de regel tot een ernstige *vertraging* van de hoofdprocedure met alle bezwaren van dien, waaronder het gevaar van schending van de in art. 6 EVRM besloten verplichting de rechtsgang zo in te richten dat de daar bedoelde procedures binnen "een redelijke termijn" kunnen worden beslist. Vrees voor vertraging zal, naar valt te verwachten, ertoe leiden dat de praktijk vaak geneigd zal zijn om prejudiciële beslissingen te vermijden door de toetsingsvraag zoveel mogelijk voor zich uit te schuiven. Omdat het hier in beginsel om rechtsvragen gaat, zal men deze toetsing desgewenst zelfs voor het eerst in cassatie aan de orde kunnen stellen. Aldus wordt de beslissing over de geldigheid van de wet eerder vertraagd dan versneld.

(b) De verplichting tot het stellen van prejudiciële vragen wordt in het kabinetsstandpunt op de "hoogste rechter" gelegd. Wat hier met "hoogste rechter" wordt bedoeld, is niet geheel duidelijk. Is daarmee enkel bedoeld de rechters tegen wier beslissing noch hoger beroep, noch cassatie openstaat - wat, grof gezegd, neer komt op de hoogste rechters in bestuursrechtzaken die geen belastingzaken zijn - dan zal een prejudiciële procedure zonder meer juist extra tijd kosten. Is met "hoogste rechters" daarentegen mede bedoeld de hoogste rechters in feitelijke aanleg,

tegen wier uitspraken enkel nog beroep in cassatie openstaat, dan kan de vraag of de aangevochten formele wet geldig is, in beginsel óók langs deze weg aan de Hoge Raad worden voorgelegd en valt van vervanging van deze weg door een prejudiciële procedure niet of nauwelijks versnelling te verwachten.

(c) De vraag of een formele wetsbepaling in strijd komt met een constitutioneel grondrecht, zal vaak vooral neerkomen op een kwestie van uitleg van de Grondwet. Maar dezelfde uitlegvraag zal zeer wel ook aan de orde kunnen komen bij toetsing van lagere wetgeving, waarvoor geen prejudicieel stelsel geldt. Ook bij toetsing aan de vaak geheel of ten dele met de nationale grondrechten samenvallende verdragsgrondrechten geldt een dergelijk stelsel niet en kan daar in een aantal gevallen ook niet gelden. Ook in dat licht is het een illusie dat door een bijzondere procedure die alleen voor toetsing van de formele wet aan de Grondwet geldt, eerder zekerheid omtrent die uitleg kan worden verkregen.

(d) Tenslotte is ook hier van belang wat hiervoor in §12 onder (d) is opgemerkt, in het bijzonder aan het slot. Ook de mogelijkheid dat de Hoge Raad na een volledig debat van partijen in cassatie opnieuw voor de toetsingsvraag kan worden geplaatst, brengt mee dat een prejudiciële procedure geen waarborg oplevert voor het snel verkrijgen van zekerheid.

(14) Soms moet de vertraging welke aan een prejudicieel stelsel eigen is, op de koop toe worden genomen. Dat is met name het geval waar het gaat om supranationale prejudiciële procedures: daarbij is de te verwachten vertraging aanvaard omdat tegenover dit nadeel het voordeel dat aldus de rechtseenheid kan worden gewaarborgd, zwaarder weegt.

In het interne Nederlandse recht gaat dit argument evenwel hoogstens op voor die gevallen waarin de rechtseenheid niet reeds door beroep in cassatie kan worden gewaarborgd. Daarbij gaat het vooralsnog met name om de rechtseenheid tussen de verschillende takken van bestuursrechtspraak onderling en

tussen die takken enerzijds en de overige takken van rechtspraak anderzijds. De Hoge Raad heeft zich in een eerder advies (nr 95 van 16 november 1990) op dit specifieke terrein vóór de figuur van een prejudiciële procedure als algemene rechtseenheidvoorziening uitgesproken, doch - uitdrukkelijk - enkel als *voorlopige* maatregel in afwachting van een definitieve oplossing. Hij blijft daarbij, maar acht het geen goede gedachte om voor toetsing van de formele wet over de hele linie een dergelijke procedure te gaan invoeren, enkel om op het hier bedoelde deelterrein ter zake van deze toetsing rechtseenheid te scheppen.

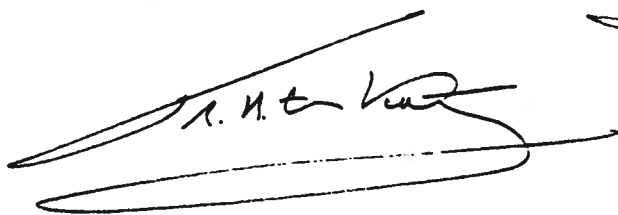
-*-

Hoofdstuk III

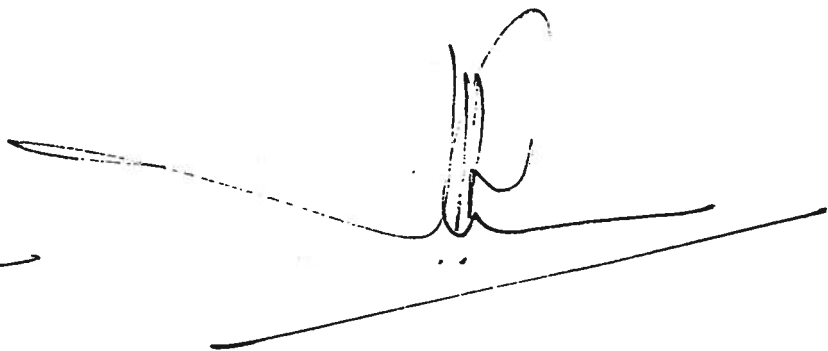
(15) In hoofdstuk III van advies nr.96 heeft de Hoge Raad in 1991 uiteengezet dat in de rechtspraak betreffende de verdragsgrondrechten - waar rekening valt te houden met het bepaalde in art.94 van de Grondwet - methoden zijn ontwikkeld om te voorkomen dat rechterlijke toetsing van wetgeving tot schokken in de rechtsontwikkeling leidt, of gevolgen heeft die wegens hun ingrijpende aard het evenwicht in de taakverdeling tussen rechter en wetgever verstoren. Zo tast botsing van een wetsbepaling met een grondrecht die wetsbepaling alleen aan voor zover het grondrecht dit eist. Soms kan zelfs een beslissing van dien aard worden vermeden door een verdragsconforme uitleg of door aan te nemen dat het in de gegeven omstandigheden misbruik van bevoegdheid oplevert om zich op die bepaling te beroepen, zonder dat dit de geldigheid van de bepaling zelf aantast. Verder kan het effect van de aantasting in de tijd worden beperkt doordat de rechter dat effect niet toepast op gevallen die zich vóór een door hem bepaald tijdstip hebben voorgedaan. Ook kan de rechter, na de botsing te hebben vastgesteld, oordelen dat het de rechtsvormende taak van de rechter te buiten gaat om de daardoor ontstane situatie te repareren door zelf tot nieuwe regels te komen die dan in plaats van de oorspronkelijke zouden gelden. Het resultaat daarvan is dat de wet blijft gelden totdat de wetgever heeft ingegrepen. Dit doet zich met

name voor, wanneer uiteenlopende oplossingen denkbaar zijn en het de wetgever is, die daartussen dient te kiezen.

Voor de uitwerking van een en ander moge naar het advies van 1991 worden verwezen. Hier kan worden volstaan met de opmerking dat ook na 1991 de rechtspraak dit beeld is blijven vertonen. Zie voor een geval waarin de rechter het effect van strijd van een wet met een grondrecht in de tijd heeft beperkt door dat effect niet voor oude gevallen te laten gelden: HR 10 mei 1996, RvdW 1996, 113 (burgerlijke kamer). Zie voor gevallen waarin werd geoordeeld dat de grenzen van de rechtsvormende taak van de rechter door het zoeken van eigen oplossingen zouden worden overschreden bijv.: HR 17 januari 1997, RvdW 1997, 23 (burgerlijke kamer), 8 juli 1994, NJ 1995, 30 (strafkamer), en 30 september 1992, nr 27463, BNB 1993/30; NJ 1994,495 (belastingkamer).

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'A. H. t. v. d. ...', written over a horizontal line.

(Procureur-Generaal)

A handwritten signature in black ink, consisting of a large, stylized initial 'R' followed by a horizontal line.

(President)